

SHARQ NOTIQLIK TARIXIGA NAZAR

Olimjonova Zarnigor Shokirjon qizi

Najmiddinova Sarvara Samariddinovna

*O'zbekiston Davlat San'at va Madaniyat Institutining Farg'ona Mintaqaviy filialining
Qo'girchoq teatr aktyorligi 2-kurs talabalari*

Annotatsiya: Mazkur maqolada, Sharq va Markaziy Osiyoda nutq tarixining taraqqiyoti, notiqlik san'atining fan sifatida tug'ilishi va sharq notiqdari haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: Notiq, nutq, Sharq, Osiyo, Ritorika, tarix, san'at, adabiyot.

Dunyoda notiqlik san'ati yunonlardan boshlab taraqqiy eta boshlagan. Shu jumladan, sharqda ham eramizdan oldingi 7-asrlarda rivojlanish yuzaga kelgan. Tarixdan ma'lumki, notiqlik san'atida antik adabiyot paydo bo'lishi orqali va logograflar sababli mashhur notiqdarlar vujudga kelgan. Shuningdek, Sharq va O'rta osiyoning ildizli notiqlik san'ati o'zining bebaho tarixi ega.

Sharqda, jumladan, Movarounnahda badily, ilmiy ijodning taraqqiyoti, shuningdek, va'zxonlik, "Qur'on"ni targ'ib qilish bilan mushtarak holda so'ning ahamiyati, ma'nosi va undan maqsadga muvofiq foydalanish borasida qadimdan ko'p yashagan fikrlar aytilgan.

Vaz'xonlikning, balog'at (chechanlik, notiqlik) san'atining o'suvi barobarida nutq oldiga qo'yilgan talablar mukammallashib bordi. Buyuk allomalar Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Mahmud Qashgariy, Zamaxshariy, Abu Ya'qub Sakkokiy tilga, lug'atga, grammatika va mantiqshunoslikka bag'ishlangan asarlar yozdilar yoki boshga sohalarga doir asarlarida bu mazuga aloqador fikrlar bildirdilar.

Buyuk gomusiy olim Beruniy (973-1048) o'zining

«Geodeziya» asarining kirish qismida fanlarning paydo bo'lishi va tarmoglanib ko'payishi haqida so'z yuritib, har bir fanning inson hayotidagi zaruriy ehtiyolar talabi bilan yuzaga kelishini aytadi.

Uningcha, grammatika, aruz va mantiq fanlari ham shu ehtiyojning hosilasidir. Inson nutqi o'z tuzilishi, materialiga ko'ra rostni ham, yolg'onni ham ifodalashi mumkin. Bu ko'plab munozaralarga sabab boladi. Inson bu munozaralar jarayonida rostni yolg'ondan ajratadigan «mezon»ni yaratadi. Bu mantiq fani edi. Inson nutgida shubhali o'rinlar sezilsa, ma'lum «mezon» yordamida ular tuzatiladi. Olim mantiqni organmasdan, uni malomat gilganlarga hayron goladi va ularga achinib: «Agar u dangasalikni tashlab, oromga berilmasdan, gap bilan bog'lanib keladigan nahv (grammatika), aruz (she'r olchovi) va mantiqni (logika) mutolaa gilganida edi, so'ning (nutq) nasr va nazmga

ajralishini bilgan bo'lardi» — deydi (Beruniy. To'plangan asarlar.

III tom, 192, 64-bet). Demak, Beruniy nutqning ikki xil - nasr, nazm ko'rinishi borligini ta'kidlamogda. Nutqning bu turlari ma'lum goidalar asosida shakllanadi. Nasr nahv gonun-qoidalari, nazm aruz talablariga binoan tuziladi. Aruzga garaganda nahvning ta'sir doirasi keng, u nasr uchun ham, nazm uchun ham zarur.

Beruniy yozadi: «Nahv nasrda va aruz nazmda aytilgan so'zning me'yorini o'Ichovi va xatosini tuzatuvchi aniq ikkita mezon bo'lib qoldi, lekin nah bular ikkisining umumiyrog'idir, chunki u nasrni ham, nazmni ham birgalikda o'z ichiga qamrab oladi»¹

Xalq og zaki jodining ilk tajribalari notiqlik san'atiga, badiiy soz san'atining ravnagiga, yozma adabiyoga boy manba bo lib xizmat gilib kelgani va kelayotgani barchaga ma'lum, shu ma'noda

"Alp Er To'ng'a" dostoni, mugaddas kitob "Avesto", O'run va Enasoy yodgorliklari va boshqa yozma yodgorliklar Markaziy Osiyo xalqlarining tarixi, ijtimoiy-iqisodiy

¹N. Bekmirzayev. Notiqlik san'ati asoslari. Toshkent-2008. 37-bet

hayoti, madaniyati, tilini organishda muhim manba bolish bilan birga, ma'lum notqlik san'atiga undochi, unga manba bo'luvchi qimmatga ham egadir.

"Avesto" ning mugaddas kitob sifatida to'la shakllanishi eramizdan avvalgi birinchi ming yillik o'rtalariga to'g'ri keladi. "Avesto" da notiq foydalanishi lozim bolgan o'rinlar juda ko'p.

Jumladan, "G'alla yerdan unib chiqqanda devlar larzaga keladi, g'alla o'rib olinayoganda devlar nola - faryod chekadi, g'alla yanchib un qilinayoganda esa devlar mahv bo'ladi... G'allani mo'l-ko'l bo'lishi go'yo devlarning labiga gizdirilgan temir bosgandek ularni tumtaraqay qiladi..." Bu jumlar orgali odamlarni mehnat qilishga, mehnatga muhabbat bilan yondoshmoqqa chagirish mumkin. Unda notqlik kuchini oshiradigan da vat mujassam.

Demak, notiq uchun bu kabi dav'atkorlikka undovchi misollar "Avesto" dan keng o'rin olganligidan ko'z yumib bo'lmaydi. "Avesto" dan o'rin olgan rivoyat va afsonalardagi vatanni himoya qilishga chorlovchi, qahramonlikka undovchi "Siyovush" ("Siyovarshan" deb berilgan "Avesto" da) kabi qahramonliklarning butun xatti-harakati da vatkorlik qudratiga ega. Biroq milodgacha notqlik san'ati tarixi notiglik maktablari uchun manba va material bera olgani holda, maktablar darajasiga o'sib chiqmagan bo'lishi mumkin. Ammo kim kafolat bera oladi, gadingi Afinada, Yunoniston va Rimda paydo bolgan notqlik maktablarida yoki maktab darsliklarining paydo bo'lishida "Alp Er To'ng'a" dostoni, "Avesto" kabi mugaddas kitob yoki "Bundaxishn" hamda "Denxard" kabi qimmatli manbalarning ta'siri bo'lmaganligiga. Albatta ilm va fan qayerda bo'Imasin, gaysi bir xalqda yaratilmasin, o'zaro bir-biriga ta'siri bo'lishi tabiiy holat. Jahon ilmida o'zaro ta'sir hamisha bolgan va bundan keyin ham bo'ladi. Shu asosda jahon fani, qaysi sohada bo'Imasin, bir-birini to'ldirib, boyitib boradi.²

Umuman, notqlik san'ati fan sifatida tug'ilishi adabiyotning rivojlana boshlaganligiga borib taqaladi. Shu bilan birgalikda tarixga nazar tashlasak, Al-

² N. Bekmirzayev. Notqlik san'ati asoslari. Toshkent-2008. 36-bet

Xorazmiy, Forobiy, Ibn-Sino, Navoiy kabi ma'rifatli va ilmi insonlar sababli nutq madaniyati va so'zning nafosati, uning ta'sir kuchi yaxshigina rivojlangan. Ularni chinakam, Sharq notiqdari desak adashmagan bo'lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. N. Bekmirzayev. Notiqlik san'ati asoslari. Toshkent-2008.
2. Wikipedia
3. Narshaxiy. "Buxoro tarixi". 1991
4. Mahmud Qashg'ariy. "Devonu lug'atit turk" III jild.
5. "O'zbek Milliy Entsiklopediyasi", I jild, 2000
6. Primqul Qodirov, "Til va El", G'.G'ulom NMIU, 2005-yil